

ИНСТИТУТ ЗА БАЛКАНИСТИКА С ЦЕНТЪР ПО ТРАКОЛОГИЯ

„ПРОФ. АЛ. ФОЛ“

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ЮРА ТОТЕВА КОНСТАНТИНОВА

БЪЛГАРИТЕ В СОЛУН

ОТ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК ДО БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ

Автореферат на

дисертационен труд за присъждане на научната степен

„доктор на историческите науки“

Професионално направление: 2.2. История и археология

София, 2019

Дисертационният труд е обсъден и насочен към процедура за придобиване на научната степен „доктор на историческите науки“ на разширено заседание на секция „Модерни Балкани“ в Института за балканистика с Център по тракология, БАН, проведено на 8 октомври 2019 г.

Състав на научното жури, гласуван от Научния съвет на Института за балканистика с Център по тракология на 15 октомври 2019 г.:

Вътрешни членове:

чл. кор. проф. д.и.н. Александър Костов

проф. д-р Румяна Прешленова

доц. д-р Зорка Първанова

Резервен член: доц. д-р Добринка Парушева

Външни членове:

проф. д.и.н. Надя Данова

проф. д-р Веселин Янчев

проф. д-р Жоржета Назърска

доц. д-р Росица Стоянова

Резервен член: проф. д.и.н. Тодор Петров

Дисертационният труд се състои от увод, три глави, заключение и списък с използваните източници в общ обем от 494 страници.

Материалите по процедурата са на разположение на интересуващите се в канцеларията на ИБЦТ – София 1000, ул. „Московска“ 45.

Град Солун е важен морски и търговски център още преди завземането му от османците през 1387 г. Той е най-значимото търговско пристанище в европейските владения на Османската империя след столицата Константинопол и най-голямото търговско средище на областта Македония. В края на османския период през него минава съществена част от пътната и железопътна инфраструктура, свързваща столицата на империята с Европа и с второстепенните градски центрове на областта. Солун е не само централен вилаетски град с важни икономически, комуникационни, военни и административни функции, но и значим политически център. Той е важен за икономическото, националното и политическото развитие на българското население в Солунски, Битолски и Скопски вилаети и поради това е неделима част от българската история и памет.

Големите градове на Балканите преди Първата световна война далеч не са много. Градското население в Сърбия, България и Румъния в началото на ХХ в. не достига дори 20%. Жителите на българската столица, например, които в следосвободенския период нарастват с 237%, през 1910 г. едвам надхвърлят 100 000. Във всеки от другите три по-големи български града – Пловдив, Варна и Русе – до Първата световна война живеят под 50 000 жители. Поради това Солун, със своето 130 000 население (през 1905 г.) може да бъде характеризиран като един от малкото мегаполиси на Балканите през този период. Макар българската общност в него да отстъпва значително на еврейската, турската и гръцката, то тя е напълно съизмерима с броя на българите в някои от важните градски центрове в границите на Княжество България. Всичко това превръща малобройната от гледна точка на Солун българска колония в значима за българската реалност от този период градска общност.

Въпреки силно емоционалното отношение на българите към Солун в началото на ХХ в., сто години по-късно градът отсъства напълно от официалния разказ за историята на България и българите. В най-голяма степен това се дължи на факта, че той е невралгичният пункт на българо-гръцките отношения, оставили в

балканската история не една кървава страница. Поради тази причина политици и историци, обединени от идеята, че добросъседските отношения с Гърция са основа на балканската политика на страната ни, предпочитат мълчаливото заобикаляне на темата. Политическата коректност обаче оставя неудовлетворение сред хората, имащи родствена връзка с града и открива простор пред традиционно силните в българския обществен и политически живот „неофициални“ фактори. Нещо повече, тя позволява злоупотреби с българската история, не само от родните ни националисти, но и от истински и мними чужди специалисти, които отричат българския характер на част от населението в европейските вилаети на Османската империя през този период.

Така, основно по политически причини, българската общност в Солун, която преживява най-големия си разцвет през последните три-четири десетилетия XIX в. и началото на XX в., остава „невидима“ за съвременната историческа наука. Убеждението ми, че тя е важна за българската история и памет, най-вече защото в нея се отразяват всички български копнежи и загуби, свързани с Македония през османския период, стана причина за написването на настоящия текст. Игнорирането на българската общност в Солун не позволява да бъде оценена ролята ѝ в историческите процеси, протичащи в късния османски период, което създава грешна представа за тях. Напълно невидими са, например, участието ѝ в модернизацията на менталитета и влиянията, на които е изложена. Силно подценена е ролята на българите в разпространение на националната, анархическата и социалистическата идеи, които довеждат до сериозни политически катаклизми и в крайна сметка – до унищожаване на османския ред.

Цел на дисертационния труд е да представи и анализира наличните сведения за българската общност в Солун през късния османски период. През 60-те години на XIX в. тя изгражда първите си институции – създадена е българска църковна община с трайно функциониращо към нея начално училище, което е причина именно това десетилетие да е избрано за долна хронологическа граница на труда.

Изграждането на институции е важна стъпка в започналия по-рано процес на постепенното формиране на самостоятелна българска национална общност. В Солун той протича с известно закъснение, но се вписва в общите процеси и тенденции, характерни за развитието на българските общности в Османската империя. Балканските войни, довели до унищожаването на българските институции в града, се явяват естествена горна граница на дисертацията. Въпреки това историята не свършва през 1913 г., а продължава не само на страниците на бежанските досиета и дипломатическите преписки, но в колективната памет на българите. Това налага разглеждането на въпроси, излизащи извън заявената времева рамка, и за пореден път доказва условността на хронологическите граници на историческите изследвания.

Текстът е построен на тематичен принцип като въпросите в отделните тематични ядра са проследени хронологически, доколкото това е възможно. Основна цел на изложението в *първа глава* е да анализира данните за демографското развитие на българската общност в Солун, нейното организационно сплотяване и обществен живот. В първия параграф са представени сведенията за формирането на общността, нейното бавно и мъчително национално еманципиране, създаването на общината и първите ѝ обществени прояви. Специално внимание е отделено на ролята на Зографския манастир, Българската екзархия и българските благотворителни дружества в Цариград в този процес. На базата основно на изворов материал са анализирани политическите и икономическите причини, довели до засилване на миграционните процеси, които увеличават чувствително броя на българите в пристанищния град.

Солун е един от най-активните османски пазарни градове и играе важна роля в търговията с хинтерланда. В късния османски период оттам минава износът на земеделска продукция от Македония и вносът на индустриални и луксозни стоки от европейските държави. Първоначално българските търговци от вътрешността на вилаета търгуват чрез гръцки, еврейски и турски посреднически къщи. Постепенно

обаче основават свои кантори в Солун и благодарение на връзките си в провинцията създават собствена икономическа мрежа, която им позволява да действат независимо. Именно замогналата се търговска прослойка, която успява да създаде собствен бизнес, застава начело на всички български обществени инициативи в Солун в края на XIX и началото на XX в. Срещаме имената на родовете Хаджимишеви, Шавкулови, Весови, Кондови, Ризови, Попстефанови, Кюлюмови сред българските общинари, дарители за благотворителни каузи и инициатори на икономически дейности. Техният успех окуражава по-бедните им сънародници, които също се стичат към града в търсене на сигурност и препитание.

Въпреки чувствителното увеличаване на българското население в началото на XX в., то отстъпва значително на еврейското, мюсюлманското и гръцкото. Непосредствено преди Балканските войни екзархистката общност в Солун наброява малко над 4 000 души (около 3,4% от населението на града) и заедно с българите униати, българите протестанти и българите, останали под юрисдикцията на Вселенската патриаршия представлява около 7% от солунските жители. От патриаршистите с български етнически произход близо 2 000 души имат разбиране за българската си националност, но не го декларират поради икономически причини, страх или други лични съображения. Избор в полза на гръцката нация правят и българи, които след включването на града в границите на Гърция, решават да не напуснат домовете си.

Българите доминират селските райони на османска Македония, а в градовете и в частност в Солун са заети във всички основни икономически дейности. Професионалният състав на екзархийската общност в града потвърждава нейния мигрантски произход и състав. Впечатление прави разнообразието от занаяти и професии, които често са практикувани от едва няколко представители, което сочи индивидуалния и семеен процес на преселване и установяване на българи от вилаетите в османския Солун. Единствените по-компактни по численост и по-отчетливо разпознаваеми икономически активни български групи са тези на

комисионерите, търговците и собствениците/съдържатели на търговски обекти. Въпреки че не могат да се мерят по богатство и влияние с еврейските и гръцките търговци, български търговски къщи със седалище в Солун развиват успешна икономическа дейност както в границите на империята, така и извън тях. Техни представители често се сродяват помежду си, свързвайки семейните и търговските си мрежи, което им гарантира по-широка подкрепа и подпомага успешното развитие на финансовите им предприятия.

Роднинските и земляческите връзки между българските търговски къщи не само стабилизират икономическите им позиции, но и допринасят за укрепване на националното съзнание сред българите в града и областта. За това съществена заслугата имат и представителите на българската интелигенция – учители, свещеници, книжари, доктори, аптекари и вестникари. Едновременно с това фактите категорично сочат, че в Солун е налице средна прослойка, заета с търговия, различни видове занаяти и в сферата на услугите. Именно тя, наред с постоянно прииждащите гурбетчии и трайно установилите се в града наемни работници, става ядрото на екзархийската общност – техните деца пълнят българските училища, участват в обществените празници и заедно с родителите си съдействат за осъществяване на българските инициативи в Солун.

Руско-турската война (1877-1878) нанася сериозен удар върху призната едва през 1875 г. българската църковна община. Нейният председател поп Петър е отстранен от града в резултат на действията на патриаршеския митрополит Йоаким и общината временно прекратява дейността си. В следващите години, според точното наблюдение на Кузман Шапкарев, в Солун „нищо добро, нищо похвално не можеше да се чуе за българина“. Въпреки това още на 9 юни 1880 г. българската църковна община е възстановена, но не е призната официално от властта. Едва през 1899 г. в резултат от постъпките на българския търговски агент Атанас Шопов общността се сдобива с двама мухтари (кметове), а търговецът Саздо Весов е утвърден за член на вилаетското управление (Идаре меджлиса). През 1904 г.

българските мухтари са вече трима, а през 1909 г. Екзархията поставя начело на общината архиерейски наместник.

Полулегалното функциониране на общината я прави уязвима от властта и повишава зависимостта ѝ от външни центрове, на които разчита за подкрепа. Тя дълго време няма авторитета на официално призната институция и не може ефективно да изпълнява функциите си в защита на интересите на българското население. Постоянните борби между по-видните българи в града се дължат на различията между традиционните представители на населението пред властта и зараждащите се нови икономически и обществени градски елити. Едновременно с това трябва да се отбележи спецификата на Солун, където българската общност не е единна, а сбор на представители от различни градове и прослойки, имащи често противоположни виждания и интереси. Дори в периода непосредствено преди Балканските войни сред българите в Солун липсва солидарност и те остават „разпокъсани“, без да се „чувстват като съграждани с общи задачи“. Причините за това са много: малкият им брой в сравнение с другите общности в града, икономическата им слабост и текучество, сложните им отношения с властта, различните им виждания за целите и задачите, които стоят пред общността. Избраната от Екзархията смесена система на управление, при която общината се ръководи от духовно лице, а в състава ѝ влизат както граждани, така и учители, позволява успешното ѝ функциониране.

Трудностите, пред които е изправена българската община се отразяват и във въпросите, свързани с придобиването и стопанисването на обществените ѝ сгради, на които е посветен последният параграф на първа глава. Темата за българските общински имоти олицетворява борбите, надеждите, победите и загубите на българите в града. Полулегалният статут на общината затруднява набавянето на разрешения за строеж и принуждава общинарите да измислят сложни схеми, за да постигнат направата на църква или училище. Липсата на средства обяснява защо българските обществени сгради в града не могат да мерят по брой, размер и

богатство с османските, еврейските или гръцките. Ситуацията е допълнително усложнена от заплахите на гръцките националисти, които под страх от смъртно наказание забраняват на сънародниците си да продават или да дават под наем имоти на българи.

Въпреки тези трудности в периода до Балканските войни българската църковна община в Солун се сдобива с 4 църкви, 2 гробища, митрополия и 8 училищни сгради. Всички те според изискването на османското законодателство са записани на името на частни лица и поради това при уреждането на имуществените и финансовите въпроси между България и Гърция след Първата световна война са включени в спогодбата Моллов-Кафандарис (1927). В описа на екзархийските църковно-училищни имоти в Солун, изготвен от българския представител в смесената българо-гръцка комисия - Христо Далчев, са записани 13 обекта на обща стойност 130 170 английски лири. Сред тях не фигурират централните български гробища с параклиса „Св. Павел“, за които най-вероятно не са намерени документи. В описа не е включена и сградата на българското консулство, вероятно защото, макар и записана на името на Атанас Шопов, тя е собственост на българската държава.

Трудно е да се прецени каква точно част от тези имоти е придобита със средства, отпуснати от държавни и обществени организации в Княжество България, и каква - с дарения. При всички случаи обаче може да се твърди, че поне 1/3 от имотите на българската община в Солун са закупени и уредени с дарения. Сред първите големи дарители се открояват Атонският манастир „Св. Вмч. Георги Зограф“ и Атанас (Насте) Стоянов. Представителните сгради на девическата гимназия и на образцовото начално училище са закупени благодарение на даренията на търговците Евлоги Георгиев и Георги Шопов. От усилията на поколения българи обаче не остава материална следа. Днес единствено паметната плоча, поставена през 2014 г. на мястото, където се е намирала българската мъжка

гимназия, напомня за борбата на българската общност в османския Солун за утвърждаване.

Съществен аспект от тази борба е стремежът на българската общност към образование, на който е посветена *втората глава* на дисертационния труд. Тя представя както обучението в началните, така и в гимназиалните учебни заведения, а също участието на българи в чужди образователни институции. Целта ѝ е да сравни проблемите пред различните образователни степени и да ги постави в контекста на основните образователни тенденции в османския Солун и в българската държава.

Значението, което българските просветни дейци отреждат на Солун като просветен център на българите от областта, си личи от начина, по който го определят. През 80-те години на XIX в. Кузман Шапкарев разпространява представата за Солун като „македонски светилник“, „просветителни Йерусалим“, който ще стане „светилище“ на цялото славянство, защото е месторождението на славянските просветители. Слабите финансови възможности на общината обаче създават затруднения пред функционирането на началните училища. Началното образование в града страда от неясно ръководство, което се дължи на смесеното му финансиране едновременно от общината и от Екзархията. Създадената смесена система на финансиране и управление създава спънки и междуличностни конфликти, но най-сериозният проблем пред развитието на началното образование е крайната бедност на учениците.

Броят на децата, които се обучават в началните училища, расте заедно с притока на българско население към града, но социалният им статус е изключително нисък, поради което още в края на XIX в. е създаден фонд за подпомагане на бедните ученици. Най-продължително и успешно в тяхна подкрепа работи иницираното от Евтим Спространов благотворително дружество „Милосърдие“, което е най-дълго просъществувалото българско обществено

благотворително сдружение в града. В периода 1905-1909 г. то обединява усилията на учители, ученици, солунски българи, български институции, духовни лица и просто ангажирани с каузата хора, за да подпомогне бедстващите ученици. Впечатление правят множеството малки дарения, в полза на различни благотворителни каузи и фондове, което показва, че сред обществото съществува култура на дарителство, култивирана още от ученическата скамейка. По-различен е случаят с благотворителното братство „Милосърдие“ (1897-1899), което е иницирано от търговския агент Атанас Шопов с цел да се противопостави на сръбската пропаганда сред българите в града.

Независимо от многото препятствия пред началното образование в Солун, няколко положителни тенденции са налице. На първо място, това е постоянното нарастване на броя на учениците, което се дължи на прилива на нови заселници в града. Не бива обаче да се подценява и по-широкото обхващане в училищната мрежа на деца от различни градски квартали, благодарение на отриването на нови училища, дори в най-отдалечените махали. Тези училища повишават грамотността и културата на населението, като съчетават образователни, възпитателни и социални функции.

Българската мъжка гимназия „Св. Св. Кирил и Методий“ много сполучливо е определяна като „светилник“ и при създаването си е единствената българска учебна институция в пределите на Османската империя, която дава толкова високо за времето си образование. Едва през учебната 1885/1886 година в одринското българско училище се открива първият гимназиален клас, а през 1897/1898 гимназиален клас е открит и в Битоля. Към солунската гимназия съществуват педагогически курсове (1887-1896) и търговски курсове (от 1899 г), които прерастват в търговски отдел, отделил се през 1908 г. в търговска гимназия. Може спокойно да се твърди, че тя е основата, от която черпи сили екзархийското образование в Османската империя. Издръжката ѝ, както и на всички български гимназии не е дело на общините, а на българската държава, която изплаща

заплатите на учителите, финансира стипендиантите и се грижи за сградите. Поради факта, че гимназията действа на територията на Османската империя, издръжката и ръководството ѝ става чрез Българската екзархия.

Замислена като представително екзархийско учебно заведение, Солунската гимназия концентрира и най-добре подготвените преподаватели. Техните назначения следват политическата конюнктура – до средата на 80-те години на XIX в. доминират възпитаниците на руски учебни заведения, след това на централно и западноевропейски университети, а от началото на XX в. преобладават випускниците на Софийското висше училище. Те са безспорно най-добрите кадри на българското образование в този период, ярки личности с присъствие в обществения и политическия живот, изповядващи различни идеи и трудно подчиняващи се на авторитети. Може би това е едно от възможните обяснения за многото конфликти сред преподавателския състав и за появата на различни революционни организации тъкмо в мъжката гимназия. За революционните настроения допринася и фактът, че в Солун се сблъскват националните и религиозни пропаганди не само на младите балкански нации, но и на великите сили. От всички градове в европейските провинции на Османската империя, именно в Солун европейските влияния са най-силни, а османската власт - най-либерална, което създава предпоставки за свободолюбиви изяви на българската младеж. Всичко това превръща мъжката гимназия в революционен център, където се създава и с който остава неотменно свързана Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) – най-влиятелната българска освободителна организация през този период.

Българската девическа гимназия „Св. Благовещение“ до сега не е била обект на самостоятелно проучване, макар данни за историята ѝ да се съдържат в изданията, посветени на българските образователни институции в Солун. Тя е единствената пълна екзархийска девическа гимназия в Османската империя и към нея се стичат момичета, завършили третокласните смесени училища в Кукуш,

Дойран и Струмица и петокласните девически училища в Скопие и Битоля. Със специално разпореждане на Екзархията тя е обявена за педагогическа, тъй като през този период учителството е най-високата възможна професионална реализация на българските момичета в Османската империя. Екзархията оценява голямото значение на солунската девическа гимназия за обучението на учителки, обществени деятелки и майки, както и „за пробуждането и укрепването духа на населението“. Точно заради това в учебната програма особено внимание се обръща на възпитателните предмети, а след завършване стипендиантките са задължени да работят като екзархийски учителки и да разпространяват получените знания.

За разлика от мъжката, девическата гимназия се развива с умерени темпове, но стабилно възходящо. Това се дължи на строгия ред и дисциплина в нея, които са следени педантично от управлението ѝ и от гражданите. От друга страна, не трябва да се пренебрегва високата мотивираност на девойките да завършат обучението си. Повечето от тях са деца на изключително бедни семейства, които целят да завършат бързо, да станат учителки и да помагат материално на семействата си. Ниският социален статус на голяма част от девойките е най-сериозният проблем на гимназията. Момичетата боледуват често, защото са лошо облечени, недохранени и притеснени за бъдещето си. Това, наред с недостатъчната екзархийска субсидия, не позволява развоя на девическото образование в Солун. Финансовата подкрепа на Екзархията не достига дори за покриване на най-насъщните нужди на ученичките, което превръща благотворителността в задължително условие за развитието на гимназията.

Солун е образователен център не само за българите от областта. Значението на града и възможностите, които предоставя, са оценени и от другите националности, които също откриват свои училища в него. Бурният възход на образованието в Солун започва през втората половина на XIX в. и в началото на XX в., когато в града вече функционират 86 училища от всички степени, които представят 13 етнически и национални общности. Деца с български произход

посещават някои от тях и това, наред с общото ниво на образованието в централния град на османска Македония създава контекста, в който се развива българското учебно дело в града.

Поради многонационалния и търговски характер на Солун в него си дават среща различни подходи към образованието, които се конкурират и заимстват помежду си практики. Придобиването на практически знания и умения е приоритет, който обяснява бурния разцвет на търговските и професионални гимназии. Едновременно с това всяка националност разбира, че учебните ѝ заведения са нейното лице пред останалите и се стреми те да бъдат на колкото е възможно по-добро ниво. Налице е борба за привличане на деца в различните религиозни училища, както и сред православните общности. Тя се води най-често с икономически стимули - създаването на пансионни, трапезарии, отпускане на стипендии и т.н. На този фон българското образование е напълно конкурентно както по брой ученици, така и по квалификация на учителите, видове учебни заведения и по качество на образованието.

Третата глава на дисертационния труд е посветена на участието на българите в обществения и политически живот на града. Акцент е поставен на мястото и значението на българските изяви спрямо инициативите на другите религиозни и национални групи, които го населяват. Участието на българите в обществения живот на Солун става видимо доста след появата на общността. В резултат на устройството на градския живот в Османската империя, където общностите живеят една до друга, но не заедно, българите остават за дълъг период от време силно капсулирани. Това в голяма степен обяснява липсата на сведения за тяхното участие в процесите на модернизация, каквито от епохата на Танзимата са налице в османския Солун. Стремещът на българската общност към социална изява е ограничаван от османската власт и зависимите от нея екзархийски правила, които целят максимална сигурност на църковното и училищното дело. Сякаш вцепенени от репресиите и рестрикциите на властите, потънали в консерватизъм и борба за

оцеляване, българските граждани и общинари гледат с подозрение на всяка инициатива, която може да доведе до усложнения. Към това трябва да се прибавят бедността и ниската култура на голяма част от българското население в града, което, дори да е грамотно, до 1908 г. не разполага нито с вестник на български език, нито с библиотека, нито с читалище, за да може да се развива. Единствено изданията на Коне Самарджиев, списвани основно от български учители, както и изявите на последните, се опитват да разширят кръгозора и да разчупят мисленето на общността.

Ситуацията се променя чувствително след Младотурския преврат (1908), когато обществените инициативи изникват една след друга, огласявани активно от българските вестници и списания, издавани в Солун. Тези печатни издания, макар да отразяват основно политическите пристрастия на издателите си, имат безспорно положително влияние върху обществото, което въвличат в модерните за времето си инициативи. Техният брой през този период е съизмерим с броя на изданията на другите национални и религиозни групи в града, предвид процентното съотношение на населението, но трябва да се отбележи, че голяма част от българските вестници са краткотрайни. Този факт отразява фрагментарността сред българската интелигенция и обяснява защо издаваната от нея периодика се занимава основно с български проблеми, т.е. със себе си, без да обръща сериозно внимание на другите общности в града. Това е характерна черта на османския Солун, където между различните общности почти няма комуникация и предпоставки за сътрудничество.

Модернизацията на менталитета и новите идеи проникват сред българите в Солун основно чрез гимназиалните учители. Сред тях не липсват чужди поданници, а също и българи, получили образованието си извън пределите на Османската империя – в Австро-Унгария, Русия, Швейцария, Германия, България. Там те неизбежно влизат в контакт с модерните за времето идеологии –

национализъм, анархизъм, социализъм, които след това успешно предават на учениците си.

Борбата на българите за национално освобождение е първостепенната задача, която успява да мобилизира населението в много по-голяма степен, отколкото всяка друга идеология. Поради това ВМОРО и създадените след Младотурския преврат от нея легални политически партии – *Съюз на българските конституционни клубове* и *Народно-федеративна партия* – са най-значимите български политически организации в Солун. Към тях гравитират различни анархически и социалистически групировки, чиито членове ту действат самостоятелно, ту се присъединяват към революционната организация. Сред тях специално внимание заслужават „гемиджиите“, записали с атентатите от 1903 г. кървава страница в историята на града. Акцент на изложението е отражението, което дейността и аферите на ВМОРО, противодействието на гръцката националистическа организация и сръбската политика имат върху българската общност в Солун,

Представителят на българската държава Атанас Шопов прави всичко по силите си, за да защитава българските интереси в голямото егейско пристанище. Дипломатическият агент е преди всичко посредник между местното население, българското правителство, Екзархията, османската власт и чуждите консули. А. Шопов обаче не се задоволява с ролята на посредник, а се утвърждава като активен фактор на българската политика в града. Той съветва търговци, моли дарители, подпомага комитети, субсидира шпиони, подкупва редактори, но никога не замесва институцията си в скандали. Негова основна цел е създаване и укрепване на българско национално съзнание сред населението и издигане престижа на българската общност в Солун. Поради това действията му са насочени към борба с чуждите влияния, основно гръцко и сръбско и към утвърждаване на българските национални цели. Неформалната му дипломация дава блестящи резултати – чуждите консули се допитват до него по всички въпроси, българската общност в

града се утвърждава, учебните ѝ заведения и църкви се множат, богати български търговци застават начело на благотворителни и общественополезни инициативи.

Балканските войни слагат край на българското присъствие в града, но не и на българските представи за него. Османският Солун почти до края на разглеждания период остава по-голям, по-богат и по-модерен град в сравнение с българската столица. Това е една от причините толкова много да вълнува и интересува българите, които виждат в него възможност за икономическа, политическа и културна изява. Той ги поражява с морето, с луксозните хотели, ресторанти и кафенета, с културния живот и пъстрото си население. Солун за българите обаче е свързан най-вече с борбата им за свобода и точно поради това неговият образ е доминиран от темите за смъртта и саможертвата, за страха и смелостта, за затворите и концлагерите. Той е едновременно град-затвор и град-светлина, град на младостта и на носталгията, на просветата и на погрома, на икономически възможности и пропилені усилия.

Заключението на дисертационния труд обобщава, направените в изложението изводи. Най-същественят сред тях е, че макар схизмата, наложена от Вселенската патриаршия на Българската екзархия, да се отразява възпиращо върху процеса на укрепване на българското национално съзнание в Солун, то още преди Руско-турската война (1877-1878) в града е създадена и е призната от властта българска църковна община. Тя укрепва през следващия период в резултат от засиления приток на българско население, което търси във вилаетския център сигурност, закрила от европейските консули и икономически просперитет.

Най-рано заселилите се в Солун фамилии живеят в централните части, където се намират и сградите на двете български гимназии, образцовото начално училище и църквата „Св. Св. Кирил и Методий“. По-късните български преселници се установяват основно в новите квартали – на запад във *Вардарската и Кукуш махала* и на изток в *Пиргите* и *Трансваал*. В тези крайни квартали се намират два

гrobiщни парцела, параклиса „Св. Павел“, църквата „Св. Димитър“ с прилежащото към нея начално училище, неосветената до Балканските войни църква „Св. Георги“ и още три училищни сгради. В началото на ХХ век чрез подставени лица българската държава успява да закупи сграда за дипломатическото си представителство, а в междувоенния период се грижи за своята част от българо-германското военно гробище.

Въпреки че укрепва през годините, българската църковна община в Солун остава относително слаба и не успява да изиграе за македонските епархии онази роля, която има цариградската българска колония за Българското възраждане. В най-голяма степен това се дължи на факта, че след Руско-турската война (1877-1878) тя не е официално призната от османската власт. Нещо повече, постоянните афери на ВМОРО, въстанията, четите и антибългарската дейност на гръцката общност, превръщат българите във враг на властта и създават предпоставки за продължителни и жестоки преследвания срещу тях. Едновременно с това в българската община остават силни противоречията между представителите на различни градове, между светската интелигенция и духовния ѝ председател, между членовете ѝ с различни икономически интереси и политически убеждения. Не на последно място трябва да се вземе предвид, че мнозинството от българите в града са с нисък социален статус. Те едва изкарват прехраната си и не са в състояние да финансират в достатъчна степен началното образование на децата си и общинските инициативи.

Напълно променената след Берлинския конгрес политическа обстановка има и едно предимство за българите, останали в османските вилаети – наличието на свободна българска държава, която подкрепя според възможностите си техните инициативи и им дава подслон след афери и въстания. Помощта ѝ е видна дори при началните училища в Солун, които би трябвало да разчитат на общината за издръжката си. Солунската българска община обаче постоянно се оплаква от недостиг на средства и невъзможност да подкрепя началните си училища, което

принуждава Екзархията периодично да поема по-голяма част от финансирането им. Тя издържа напълно българските гимназии в града и подкрепя финансово служителите в общината. Може спокойно да се обобщи, че ролята на Княжество България, което чрез Екзархията финансира образователното дело в Солун, е основна за неговото развитие. Резултатите са впечатляващи – наред с мъжката, девическата и търговската гимназии, в края на периода в града има шест начални училища, три от които са с по четири отделения и забавачка.

Изследването потвърждава утвърденото в историографията становище, че Солунската мъжка гимназия с отлично уредените си кабинети, високо квалифицираните учители, ученическият хор, оркестър, гимнастическо дружество и метеорологична станция е гордост за екзархийската образователна система. Безспорно е значението ѝ за разпространението на българската национална идеология и на други модерни идеи, влияния и тенденции сред населението на европейските вилаети. Тя трасира пътя на българското образование в Османската империя, поради което проблемите и грешките в нейното управление и развитие са естествени, а идеологическите спорове за пътя, по който трябва да се върви – неизбежни. Въпреки тежките моменти, които преживява, свързани както с гонения от страна на властите, така и с вътрешни противоречия, солунската гимназия не прекъсва нито за момент дейността си. Нещо повече, тя се явява стожер на българското образование в османските вилаети, от които се преливат кадри в класическата гимназия в Битоля, търговската гимназия в Солун и т.н.

Образованието на български момичета в града започва с ръководеното от Славка Динкова училище (1866-1868). През годините целите на девическото образование не се променят и то остава насочено към възпитанието на бъдещи майки, домакини и съпруги. Екзархията не пренебрегва потенциала на девойките като учителки и действително повечето от възпитаничките на солунската гимназия „Св. Благовещение“ намират успешно реализацията си на учителското поприще. Сред проблемите на девическото образование освен високата заболяемост на

ученичките и ниския им социален статус, трябва да се отбележи и недостатъчната екзархийска подкрепа, която не дава възможност на девическото образование в Солун да се развие, въпреки огромния му потенциал.

Направената съпоставка между българското образование в османския Солун и образователните институции на другите национални и религиозни общности показва, че то е напълно съизмеримо с тях както по качество на обучението, така и по брой учебни заведения, ученици и учители, съотнесени към процентното съотношение на населението в града. Училищата на различните общности в макар да разпространяват знания и да допринасят за модернизацията на менталитета, преследват различни цели. Прозелитизмът е в по-голяма или по-малка степен цел на католическите и протестантските училища. Турските и еврейските учебни заведения се стремят да подготвят кадри, които да са полезни в административния и икономическия живот. Образователните институции на балканските нации едновременно се стремят да се впишат в административната и икономическа рамка на Османската империя, но и да разпространят националните си идеи. Това са и целите на екзархийското образователно дело, чиято витрина са българските гимназии в Солун. Екзархията влага изключителни усилия - назначава високо квалифицирани кадри, отпуска много стипендии, не жали средства за пансиони, сгради, униформи, за да бъде българското образование равностойно на еврейските, турските и гръцките училища в града.

Българската църковна институция се опитва да контролира училищното дело чрез председателя на общината и назначаваните от нея директори и учители, но в солунската мъжка гимназия се заражда силно революционно течение, което цели разрушаване на османския ред. Причините за това са комплексни: упоението от току-що придобитата българска свобода, високообразованите в чужди висши училища преподаватели, подвластни на революционния дух на епохата, желанието да се противодейства на засилената сръбска пропаганда сред българите и т.н. Сложните взаимозависимости и противоречия между религиозни и светски дейци,

между привърженици на екзархийската и на революционната линия, между „левица“ и „десница“ в революционната организация, между революционери и анархисти или просто между отделни личности, създават сред българите в града твърде много разделителни линии, което се отразява негативно на училищния живот, обществените инициативи и публичния образ на общността.

Образователните, обществените и политическите изяви на българите в Солун са повлияни най-вече от свободната българска държава и в много по-малка степен от останалите национални и религиозни групи, населяващи града. Това потвърждава наблюдението, че различните общности в османските градски центрове слабо взаимодействат помежду си. Битови заемки, комшулук и затворени клубове на най-богатите граждани съществуват, но обикновените хора остават затворени в своите религиозни и национални общности. Поради това модернизацията на менталитета е „внесяна“ след българите в Солун основно през българо-турската граница от учители, доктори, печатари и т.н., а не прониква сред тях в резултат от контактите им със съседите – евреи, турци, гърци, левантийци.

Едва след Младотурския преврат се създава публично пространство, в което могат да се изявяват представителите на различните националности, включително и българите. Тогава в революционния Солун се стичат интелектуалци от България, които донасят в града социалистическите идеи. Макар и малобройна, българската общност изиграва значима роля в политическия и идеологически кипнеж, обхванал града през първото десетилетие на ХХ в. Нейни представители са сред основните носители на националната, анархическата и социалистическата идеи.

Княжество България подкрепя екзархийското образование, но разчита на политическо решаване на македонския въпрос, поради което игнорира икономическите проблеми на населението в областта. Търговският агент, по-късно консул и генерален консул Атанас Шопов има големи заслуги за укрепването на българското съзнание и за защитата на българските национални интереси в Солун,

но не успява да постигне положително решение на въпроса за откриване на банкова институция, която да кредитира българските търговци и предприемачи. Икономическата слабост остава през целия разглеждан период най-големият проблем на българската общност. Въпреки постоянните преселнически вълни и присъствието на българи сред почти всички професионални групи, единични остават заможните български фамилии в града. Нито българският характер на близкия хинтерланд, нито голямото струпване на интелигенция в Солун не може да компенсира този недостатък. Той обаче е отлично разчетен от гръцката терористична „Организация на Солун“, а по-късно и от гръцкото управление в града. Те насочват удара си срещу по-богатите и изявени български фамилии, които са прогонени или унищожени. Оставена без лидерите си, общността бързо се разпада като една част от нея се слива с гръцката, а друга поема по пътя на изгнанието.

Приноси

- Дисертационният труд е първото цялостно изследване на участието на българите в икономическия, политическия и обществения живот на османския Солун. То е написано на базата на новооткрити източници и разглежда темата в половинвековен хронологически период.
- Освен традиционните за историческите проучвания архивни материали, трудът анализира богата информация, съхранявана в лични колекции, разнообразни художествени текстове и произведения на седмото изкуство. Това позволява за пръв път в българската историография да се постави темата за паметта, съотнесена към най-големия град на османска Македония.
- Дисертацията изяснява причините, поради които българската общност в Солун не успява да изиграе за македонските епархии онази роля, която има цариградската българска колония за Българското възраждане.
- За пръв път българското образование е поставено едновременно в контекста на образователните тенденции в българската държава и в османския Солун. Направено е и единственото до момента цялостно проучване на българската девическа гимназия „Св. Благовещение“.
- Дисертацията допринася за разбирането, че Солун в късния османски период е не само космополитен град, но и център на националната идея в Империята, което е същностно негово различие от градовете по Малоазийското крайбрежие. Силните влияния от националните балкански държави, преобладаващото еврейско население и българският хинтерланд на града са онези негови характеристики, които му придават специфичен облик и в крайна сметка предрешават съдбата му.

Публикации по темата на дисертацията

1. Юра Константинова, Солун и българите – между емоциите и прагматизма. – В: *Културно-историческо и езиково наследство на „съседна” България*, София: УИ „Св. Кл. Охридски”, 2013, с. 213-235.
2. Yura Konstantinova, The un/believable story of a Salonica building - *Etudes Balkaniques*, 2015/1, p. 229-241.
3. Yura Konstantinova, Becoming European-like: The Bulgarian community in Salonica in the early 20th century. - *Etudes Balkaniques* 2016/3, p. 409-432.
4. Юра Константинова, Обществени празници и забавления на българите в Солун (края на XIX и началото на XX век). - В: *История, култура, медии. Юбилеен сборник в чест на Горан Благоев*. София: Книгопис, 2017, с. 128-139.
5. Yura Konstantinova, Trade Networks and National Identity in Salonica in the 1860s and 1870s - *Etudes Balkaniques*, 2017/3, p. 224-242.
6. Юра Константинова, Заселването на българите в Солун през XIX и началото на XX век. - *Балкани*, 2017/6, с. 45-54.
7. Юра Константинова, Дарителство за образование – мотиви, цели, резултати (на примера на българските училища в Солун в края на XIX и началото на XX в.). – В: *Дар и култури на дарителство за образование: теории, институции, личности*. Съст. Пепка Бояджиева, Росица Стоянова. София: Изток-Запад, 2017, с. 307-323.
8. Yura Konstantinova, Le rôle du consulat bulgare à Thessalonique dans la consolidation de la communauté bulgare de la ville, - *Études Balkaniques-Cahiers Pierre Belon*, 2017/1 (n° 22), p. 231-249.
9. Yura Konstantinova, The Role of Bulgarians for the Spread of National, Anarchist and Socialist Ideas in Ottoman Salonica - *Etudes Balkaniques* 2018/3, p. 508-535.
10. Юра Константинова, Българите и разпространението на левите идеологии в Солун в началото на XX в. – *Балкани*, 2018/7, с. 27–36.